

Rácz Emese*
Kolozsvár

Tankönyvek a nagyenyedi kollégiumban a 18. század közepén

Teleki József (1675–1732) könyvademányának iskolai kiadványai

A nagyenyedi kollégium történetére vonatkozó szakirodalomban alig találkozunk az oktatásban használt tankönyveket számba vevő értekezéssel.¹ A kollégium monográfiái a 18. század közepére, illetőleg az azt megelőző időszakra vonatkozóan többnyire mellőzik,² vagy csak töredékesen számolnak be³ az oktatás körülményeiről, az alkalmazott tanrendről, illetve a tananyagról. Az er-

* Rácz Emese (Nagyenyed, 1967) – könyvtáros, könyvtár- és információtudomány szakirányú képzést az Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központjában, a nagyszabeni Lucian Blaga Tudományegyetemen, illetőleg a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Történelem és Filozófia karán végezte, ugyanitt szerzett mesteri oklevelet. Jelenleg a BBTE BTK Hungarológia Doktori Iskola doktorandusza (2013–). Kutatási területe: könyvtár- és olvasmánytörténet a XVIII. századi Erdélyben. 1995–2005 között a nagyenyedi Bethlen Könyvtár, 2005 óta a kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtár fiókkönyvtáraként működő BBTE BTK Hungarológiai Szakkönyvtár könyvtárosa. Fontosabb publikációi: Az egykori nagyenyedi minorita rendház könyvtárának régi állománya: katalógus, Budapest, OSZK, 2009; „eredeti Kutfeje a nagyenyedi iskola történéseinek”: Pápai Páriz Ferenc nagyenyedi kollégiumtörténete és kéziratok változatai. In: Erdélyi Múzeum, 77(2015)3; Pápai Páriz Ferenc, A gyulafehérvár-nagyenyedi Bethlen-kollégium alapítása és története; kísérő tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Rácz Emese; a latin szöveget ford. Imregyh Monika; Kolozsvár, EME, 2016.

¹ A debreceni kollégiumra vonatkozóan lásd: Tóth Béla: A debreceni kollégium tankönyvei a 18. században. In: *Studia Litteraria* 20 (1982), 59–81; Uő: Református kollégiumaink tankönyvei a 16–17. században. In: *Könyv és Könyvtár* 13 (1982), 43–57.

² Pápai Páriz Ferenc: *A gyulafehérvár-nagyenyedi Bethlen-kollégium alapítása és története*, Kísérőtanulmánnyal és jegyz. közléteszi Rácz Emese, ford. Imregyh Monika. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár 2016; Rácz Emese: „eredeti kutfeje a nagyenyedi iskola történéseinek”: Pápai Páriz Ferenc nagyenyedi kollégiumtörténete és kéziratok változatai. In: *Erdélyi Múzeum* LXXVII (2015/3), 33–45.

³ P. Szathmáry Károly: *A gyulafehérvár-nagyenyedi Bethlen-főtanoda története*. Nagy-Enyed 1868; Váro Ferenc: *Bethlen Gábor kollégiuma*. Nagyenyedi Könyvnyomda és Papíráruhágyár Rt., Nagyenyed 1903.

déli protestáns kollégiumok közül a kolozsvári, illetve marosvásárhelyi túlnyomórészt az Enyeden alkalmazott tanterveket követték, így iskolatörténeteik⁴ a Bethlen-kollégiumban folyó oktatást is felemlítik. A tankönyvek eddigi számbavételének hiánya, a Bethlen-kollégium esetében hangsúlyozottan a szegényes forrásadottságok számlájára tehető. Feltérképezésük többek között az adott korszak oktatásának pontosabb tartalmára, módjára világítana rá, a különböző eszmei irányzatok erdélyi jelenlétét igazolná.

Mint tudjuk, az erdélyi protestáns kollégiumok első egységes oktatási rendjét az 1769-ben Marosvásárhelyen összeülő *Litteraria Comissio* határozta meg.⁵ A 18. század utolsó évtizedeiben ennek alapján folyt az oktatás, mivel a protestáns kollégiumok elutasították a később (1777) jóváhagyott *Ratio Educationis* előírásait, amely a magyar iskolarendszer egységesítése mellett annak állami felügyelet alá vonását is célul tűzte ki. Az Erdélyi Református Főkonzisztórium által 1769-ben jóváhagyott tanrend, a *Methodus Docendi et discendi*, az osztályonként megszabott tantárgyak mellett, az oktatás nélkülözhetetlen eszközeit, tankönyveket is ajánlott. Az oktatási rendszer e két egységesítési határozatát megelőzően minden egyes erdélyi református kollégiumban külön-külön kialakított tanrend szerint folyt az oktatás.

A protestáns iskolák tantervreformjának szükségessége már a 18. század első évtizedeiben (1718) is felvetődött,⁶ megvitatására (1769) és annak alkalmazására (1770) azonban csak jóval később került sor. Az enyedi kollégiumban folyó oktatás rendszerében szemléletváltást Ajtai Abód Mihály (1704–1776) 1737-ben történő tanári kinevezése hozott,⁷ aki egyebek mellett a latin grammatika oktatását kívánta korszerűsíteni. Molnár Gergely eddig használatos, népszerű,

⁴ Török István: *A kolozsvári ev. Ref. Collegium története*. Kiad. a Collegium Elöljárósága, Kolozsvár 1905; Koncz József: *A Marosvásárhelyi Evang. Reform. Kollégium története: 1557–1895*, 2., átdolg., szerk., bőv. kiad. Mentor Kiadó, Marosvásárhely 2006.

⁵ P. Szathmáry Károly: *i. m.* 181–205.; Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. 3. kiegészített kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest 1996, 424.; Bajkó Mátyás: *Kollégiumi iskolakultúránk a felvilágosodás idején és a reformkorban*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1976, 116.; Mészáros István: *Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1981, 553–555.

⁶ Soós Ferenc református püspök 1718-as oktatásra vonatkozó felterjesztése. Lásd: Török István: *i. m.* 115–117.

⁷ *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*, főszerk. Kőszeghy Péter, 1., Balassi Kiadó, Budapest 2003, 50.; Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, 3. jav., bőv. kiad. A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest 1977, 16.

Donatus-anyagot tartalmazó elemi latin grammatikáját⁸ helyettesítette volna a saját, Cellarius rendszere szerint felépített nyelvtanával.⁹ Noha Ajtai Abód grammatikájának¹⁰ bevezetése évekig tartó békétlenkedést okozott a kollégiumban,¹¹ elindított egy folyamatot, amelynek eredményeként megszületett a kollégium első tanrendje, a *Methodum Studiorum Classicorum*.¹² Az 1769-es *Methodus Docendi* életbe lépéséig az enyedi kollégiumban ennek alapján folyt az oktatás.

A Bethlen-kollégiumban zajló 18. század eleji oktatás történetéhez a korabeli könyvtár tankönyveinek vizsgálata újabb adalékot szolgáltatna. A kollégium könyvtárában éppen ebben az időszakban került sor a folyamatosan bővülő könyvvállomány számbavételére. Pontosabban, 1752-ben indítottak egy betűrendes könyvkatalógust, 1762 táján vették számba Bethlen Kata adományát, amelyet hungarikatéka néven ismerünk, illetőleg 1764-ben újabb könyvkatalógust indítottak, amely tékánként regisztrálja a gyűjteményt. E három katalógus alapján rekonstruált könyvgyűjtemény tehát az 1769-ben jóváhagyott egységes oktatási rendszer bevezetését megelőző időszak nyomtatványait mutatja meg.

A fejedelmi alapítású Bethlen-könyvtár alapvetően az oktatás céljait szolgálta, emellett a művelődéstörténeti ismeretek megalapozásához szükséges kiadványok begyűjtésére is törekedtek. A gazdag teológiai, filozófiai, egyháztörténeti munkák mellett a történettudomány, természettudomány és az irodalom is jelen volt a gyűjteményben. A 18. század közepén tehát az enyedi kollégium könyvtára –

⁸ Molnár Gergely: *Elementa grammaticae latinae pro recta scholasticae iuventutis institutione*. Claudiopoli 1556.

⁹ Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története, V. Az egyházi intézmények története*. Budapest 1905, 138–142.

¹⁰ Ajtai Abód Mihály: *Grammatica latina*. Cibinii 1744.

¹¹ Ajtai Abód Mihály és Vásárhelyi Tőke István közötti nézetkülönbségéről Hermányi Dienes József is megemlékezik. Eszerint 1758-ban a kollégium könyvtárából „holmi könyveket hányának kotyavetyére”, közöttük Cartesius filozófiai munkáit. „(...) minthogy Tőke István itt Cartesiána filozófiát tanít, Ajtai Abód pedig éppen a filozófiát nem szereti, s Tőkét gyűlöli (...) kimondá, hogy akármi keveset ígérjenek Cartésiusért azé léssen, aki legelsőben valamit ígér érette.” Cartesius összes művét végül egy petáért adta el, Tőke bosszantására, „holott maga nem tud sem Cartesianá, se Aristotelica, se Wolfiana philosophiát.” – Hermányi Dienes József: *A Nagy Enyedi siró Heraklitus, és – Hol mosolygó 's hol kaczagó Demokritos*. In: S. Sárdi Margit (szerk.): *Hermányi Dienes József szépprózai munkái*. Régi magyar prózai emlékek, 9. Akadémiai Kiadó – Balassi Kiadó, Budapest 1992, 324.

¹² Török István szerint a tanrend Borosnyai Nagy Zsigmond munkája. Ezzel szemben Váró Ferenc azt feltételezi, hogy a *Methodus descendi* is szinte egészében Ajtai Abód munkáját foglalja magában. Lásd: Török István: *i. m.* 152.; Váró Ferenc: *i. m.* 53.

több mint ötezer kötetével – Erdély legjelentősebb, iskolai oktatást kiszolgáló gyűjteményévé nőtte ki magát. Lényeges lenne a teljes könyvtári gyűjtemény tan- könyveinek számbavételét elvégezni. Azonban jelen tanulmány csupán arra vállalkozik, hogy a kollégium egykori kurátorának, Teleki Józsefnek (1675–1732), az enyedi kollégiumi könyvtár számára felajánlott személyes gyűjteményének iskolai kiadványait vizsgálja meg.

Mivel a kollégiumban folyó oktatás alsó- és középszintjén többféle műfajú könyvet használtak, érdemesnek tartjuk tisztázni azt, hogy milyen típusú könyveket sorolunk az iskolai oktatáshoz köthető kiadványok kategóriájába. A szakirodalomban¹³ az iskolai kiadványoknak többféle tipizálása létezik. Ezek közül, a Heltai János által meghatározott besorolást tartjuk leginkább irányadónak, amely az iskolai kiadványok többretű rendszerezését adja. Heltai az iskolához mint intézményrendszerhez köthető kiadványokat három csoportba sorolja: az első az oktatás folyamatát közvetlenül szolgálja (szorosan a tankönyvek sorolta ide, emellett a kézikönyvek is idekerültek, úgymint szótárak, lexikonok stb.) A második csoportban lévők az iskolai élet más vonatkozásait szolgálják (pl. iskolai drámák, pedagógia tudomány stb.), és végül az iskolai alkalmi kiadványok köre (pl. vizsgatételek, különböző alkalmi köszöntők).¹⁴ Mielőtt megvizsgálánánk Teleki József Enyedre került iskolai kiadványait, nézzük meg röviden, vajon ki(k) használhatták azokat.

Teleki József könyvtáráról

Teleki József személyes könyvtára sorsáról az 1732. október 31-én Nagyszébenben keltezett végrendeletében rendelkezett, amely szerint könyveit az enyedi könyvtárnak adományozta. Testamentumában meghagyta, hogy a Teleki Dávid és Toldi Ádám oktatásához szükséges könyveket őrizze meg a család, ezekhez ugyanis később nehezebben jutnának hozzá.¹⁵ A Teleki-udvarban használatos tankönyvek tehát nem kerültek együttesen az enyedi könyvtárba.

¹³ Mészáros István: *A tankönyvkiadás története Magyarországon*. Tankönyvkiadó, Dabas 1989; Uő: Az 1777-i és az 1806-i Ratio Educationis tankönyvei. In: *Magyar Könyvszemle*, XCVI (1980/4) 350–369.; Uő: *XVI. századi városi iskoláink és a „studia humanitatis”*. Humanizmus és reformáció, 11. Akadémiai Kiadó, Budapest 1981; Fehér Katalin: Magyar nyelvű tankönyveink és a sajtó a 18–19. század fordulóján. In: *Magyar Könyvszemle*, CXV (1999/3) 314–328.

¹⁴ Heltai János: *Műfajok és művek a XVII. századi magyarországi könyvkiadásban (1601–1655)*. Res libraria, 2. Országos Széchényi Könyvtár–Universitas, Budapest 2008, 223–265.

¹⁵ „A Bibliothecamrol rendelést tettem, hogy az Enyedi Collegiumnak maradjon, mindazáltal a Teleki Dávid könyveit ki kell belőlle venni, úgy azokat is a mellyek az kis Tholdi Adám tanulására

Id. Teleki József, a gyűjtemény tulajdonképpeni megalapítója az írást-olvasást, valamint az alapvető ismereteket a gernyeszegi udvar iskolájában sajátította el, ezt követően 1690-től, vagyis 15 évesen a kolozsvári kollégiumban, 1692-től pedig a nagyenyedi kollégiumban tanult, valószínű, 1695-ig.

Az első – ozsdolai Kun Borbálával (1684–1720) kötött – házasságából a tizenegyből két gyermeke maradt életben: ifj. Teleki József (1701–1729), illetve Teleki Krisztina (mh. 1777). Fia, ifj. Teleki József, szintén a nagyenyedi kollégiumban folytatta tanulmányait, majd 1722-ben Teleki Pál (1677–1731) fiával, Teleki Ádámmal (1703–1763) együtt hallei tanulmányútra indult.

A Bethlen Katával (1700–1759) kötött második házasságából született három gyermek – Teleki Zsigmond (1723–1731), Gábor (1726–1731) és Klára (1730–1731) – közül a fiúk már otthoni oktatásban is részesültek¹⁶ olyannyira, hogy Zsigmond [...] *immár németül is tanult volt annyira, hogy derekasán beszéltt [...]*.¹⁷ A családtagokon kívül a könyvtár használói közzé sorolhatjuk az udvari lelkészt és orvost, valamint a mindenkori tanítókat is. Mindezeket szem előtt tartva nézzük meg, hogy a 17. század végi, 18. század eleji Erdélyben a különböző vezető köztisztviségeket betöltő Teleki Józsefnek¹⁸ milyen tankönyvek, iskolai kiadványok beszerzésére volt igénye és lehetősége.

A Theca Telekiana tankönyvei

Grammatikák

A főnemesi családok gyermekeinek oktatása az udvari iskolában kezdődött, az itt elsajátított tananyag megegyezett a nyilvános iskolákéval.¹⁹ A tanulás első lépése az ábécé elsajátítása, az írás, valamint a példaszövegek olvasgatása volt,

kívántatnak, mert úgy fordulhat hogy ezután pénzelt sem találnak számára.” – Román Állami Levéltár, Kolozsvár. Jósika Hitbizomány levéltára, 255 sz. fond, 842 sz. Teleki József végrendelete.

16 „Még kicsiny korokban édes gyermekeimet kezdetem taníttatni, remélvén, hogy az Isten azokban nékem állandó házat épített, igen nagy gyönyörűségem volt benne, midőn annyira nevelhettem, hogy tanulásokat is láthatnám [...]” – *Bethlen Kata önéletírása*. S. a. r., az előszót és a jegyzeteket írta Sükösd Mihály. Szépirodalmi Kiadó, Budapest 1963, 81.

¹⁷ *Bethlen Kata önéletírása*, i. m. 82.

¹⁸ Alsófehér vármegye főispánja, 1718-tól haláláig a Bethlen-kollégium főgondnoka, rövid ideig a Marosvásárhelyi Református Kollégium főgondnoka, az Erdélyi Református Főkonzisztórium tagja.

¹⁹ Mészáros István: *XVI. századi városi iskoláink és a „studia humanitatis”*. Humanizmus és Reformáció, 11. Akadémiai Kiadó, Budapest 1981, 99.

amely a későbbi nyelvtan tanítását alapozta meg.²⁰ A szó szoros értelmében vett ábécéskönyvek – a 16. századból ismert katekizmus-ábécéskönyvek,²¹ a 17. századi latin-magyar nyelvű tabula-ábécéskönyvek²² vagy a későbbi 1719-ben Lőcsén kiadott *Magyar Á-bé-ce* hiányoztak az Enyedre került Teleki-gyűjteményből. Ezeket vagy megőrizték Teleki József testamentuma szerint a család kisebb gyermekei számára, vagy pedig a gyűjtemény egyáltalán nem rendelkezett nyomtatott ábécéskönyvekkel.

Az udvari oktatás következő lépése a grammatika volt. A latin nyelv alapismereteit összefoglaló *Rudimenták* (Donatus, Melanchthon, Alstedius, vagy a magyar szerzők által összeállított latin grammatikák: Molnár Gergely, Jászberényi Pál, Sylvester János)²³ szintén hiányoznak a gyűjteményből. Mindösszesen négy 16. századi, külföldön kiadott latin nyelvtankönyv került Nagyenyedre a Teleki-gyűjteményből.

Korszakonkénti sorolásban elsőként Priscianus terjedelmes grammatikáját²⁴ említjük, amelyet a kutatás határpontként tart számon az antik és középkori grammatikák között.²⁵ A középkori oktatás legelterjedtebb latin tankönyve volt, használata a latin nyelv igen magas fokon való művelését feltételezte, azonban a magyar oktatásban már a 15. században háttérbe szorult.²⁶ A humanista Jakob Heinrichmann (1497–1561) latin nyelvtana²⁷ Melanchthon nyelvtanáig német

²⁰ Adamikné Jászó Anna: *Az olvasás múltja és jelene: az olvasás grammatikai, pragmatikai és retorikai megközelítésben*. Trezor Kiadó, Budapest 2006, 73.

²¹ Heltai Gáspár (ford.): *A keresztyeni tudománnac fundamentoma, rövid és hosszan valo kerdesebbe befoglaltatot. A magyar olvasasanac módgyául egytembe. A gyermetskéknec es az egyéb együgyű keretyeneknek*. Colosvarba 1553. – RMNy 101.

²² Pécseli Király Imre: *Abecedarium Latino–Hungaricum seu elementa linguae latinae et Ungaricae*. Pápa 1630. – RMNy 1484.

²³ Vö. Bartók István: *„Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*. Irodalomtudomány és kritika. Akadémiai Kiadó – Universitas, Budapest 1998, 26–35.

²⁴ *Prisciani Grammatici Caesariensis libri omnes*. Per haeredes Nicolai Bryling, Basileae 1568.

²⁵ Bartók István: *„Nem egyéb, hanem magyar poézis”: Sylvester János nyelv- és irodalomszemlélete európai és magyar összefüggésekben*. Irodalomtudomány és Kritika. Klasszikusok. Universitas, Budapest 2007, 36–37.

²⁶ Tarnai Andor: *„A magyar nyelvet írni kezdik”: irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. Irodalomtudomány és kritika. Akadémiai Kiadó, Budapest 1984, 49.

²⁷ Heinrichmann, Jakob: *Institutiones Grammaticae*. S.n., s.l., s.a.

nyelvterületen a latintanítás legfőbb kézikönyve volt.²⁸ Nem tudjuk, mely kiadás-sal rendelkezett a gyűjtemény, az első, 1506-os megjelenése után a mű számtalan kiadást megért. Petrus Ramus (1515–1572) grammatikát, retorikát és dialektikát összefoglaló művét Johann Piscator Frankfurtban²⁹ adta ki saját kommentárral kiegészítve,³⁰ ennek 1595-ös kiadásával rendelkezett Teleki. Johannes Despauterius (Jean Despautère) (1460–1520) holland származású humanista több kiadást megért latin nyelvtanának 1563-as³¹ londoni kiadása azt jelzi, hogy a gyűjtemény latin grammatikái zömében humanista munkák voltak, és semmi képp nem kezdő latinisták használták.

Teleki könyvtára egyetlen görög grammatikával rendelkezett, mégpedig Urbano Bolzanio (1442–1524)³² olasz humanista Bázelen 1530-ban kiadott munkájával.

A 16. században megalapozott álláspont, miszerint a héber nyelv ismerete (*lingua primigenia*) vezet legközelebb Istenhez, a 17–18. század fordulóján tovább élt.³³ Ezt a tényt a Teleki-tékában lévő héber grammatikák száma is igazolja. Időrendben a legrégebbi, Franz Junius (1545–1602)³⁴ (Du Jon François) heidelbergi, majd leideni professzor grammatikájának harmadik kiadása, amelyet 1596-ban Bázelen adtak ki. Amama Sixtinus (1593–1629), a franekeri egyetem

²⁸ Bartók István: „Poëtica est...”: Johann Honter latin grammatikájának irodalomelméleti vonatkozásai. In: *Irodalomtudományi Közlemények CXVII* (2013/3), 132.

²⁹ Ramus, Petrus: *Scholae in tres primas liberales artes: videlicet, I. Grammaticae : II. Rhetoricae, quae olim quaestiones Brutinae : III. Dialecticae, quae olim animadversiones in Organum Aristotelis, recens emendatae per Joan. Piscatorem*. Apud A. Wecheli heredes, C. Marnium et J. Aubrium, Francofurti 1595.

³⁰ Kecskeméti Gábor: „A böcsületre kihaladott ékes és mesterséges szóllás,írás”: a magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján. *Irodalomtudomány és kritika. Tanulmányok*. Universitas, Budapest 2007, 346.

³¹ Despautère, Jean: *Commentarii grammatici*. Londini 1563.

³² Bolzanio, Urbano: *Urbani grammaticae institutiones, Graecae (...)*. Apud Valentinum Curionem, Basileae 1530.

³³ Dán Róbert: *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*. *Humanizmus és Reformáció*, 2. Akadémiai Kiadó, Budapest 1973, 19.

³⁴ Junius, Franz: *Grammatica hebraea linguae, iuxta methodo quam accuratissime brevissimeque fieri potuit conformata, et notarum, interpretationum, locorumque Scripturae, unde exempla sumta sunt, adiectionibus aucta: Accessit artificiosa in secundum caput prophetae Ionaie interpretatio, tyronibus utilis ad usum grammaticae*. Genevae 1596.

héberprofesszorának alapfokú nyelvtana³⁵ a betűktől kezdi a nyelvoktatást, ennek 1625-ös amszterdami kiadásával rendelkezett a gyűjtemény.

A következő héber, illetőleg arab nyelvtankönyvet, noha Teleki József gyűjteményében helyezték el, nem képezhették Teleki tulajdonát, mivel jócskán elhunyt után adták ki. Feltételezhetően második felesége, Bethlen Kata vagy a Teleki család valamelyik más tagjának a tulajdonában lehetettek. Albert Schultens (1686–1750) holland teológus, orientalista számos erdélyi diákot oktatott a leideni egyetemen. Héber nyelvtanának Kolozsvárott kiadott második kiadása³⁶ került Teleki különgyűjteményébe. Thomas Erpenius (1584–1624), a leideni egyetem professzorának arab grammatikája elsőként 1613-ban jelent meg, ennek 1748-ban Leidenben újra kiadott munkájával rendelkezett a gyűjtemény. E négy nyelv – latin, görög, héber, arab – ismeretének fontosságát Apáczai már a *Magyar encyklopaediájában* is hangsúlyozta, amelyek tanítását szerinte már gyermekkorban fontos elkezdni.³⁷

A modern nyelveket a 17. század végén s a 18. század elején még nem oktaták erdélyi kollégiumokban. Az enyedi kollégiumban a német nyelv oktatását 1780-ban vezették be elsőként Galambosi Mihály irányítása alatt.³⁸ A főúri családok azonban ennél jóval korábban felismerték a németnyelv-tudás jelentőségét, azt, hogy akár egyházi, akár világi pályát választ az ifjú, a német nyelv ismerete nélkül nem boldogul, így magánúton tanították gyermekeiket. Ifj. Teleki József a németnyelv-ismeret hiánya miatt vallott kudarcot hallei tanulmányútján. Az esetből levonva a következtetéseket Bethlen Kata és Teleki József Zsigmond nevű fiuk mellé német anyanyelvű inast fogadott, s így az hétéves korában már folyékonyan beszélte a nyelvet.

Des Pepliers³⁹ 1722-ben Lipszében kiadott francia nyelvtanának német anyanyelvűek számára összeállított kiadását találjuk a gyűjteményben. Giovanni

³⁵ Amama, Sixtinus: *Grammatica Ebraea Martinio-Buxtorfiana: Seu Grammatica Petri Martinii Navarri, quam ex accuratissimis aliorum Grammaticis; praecipue verò Cl. Buxtorfii suisque etiam observationibus Sixtinus Amama Innumeris in locis ita mutavit, correxit & auxit, ut nova merito Grammatica dici possit.* Amstelodami 1625.

³⁶ Schultens, Albert: *Institutiones ad fundamenta linguae Hebraeae.* Szathmári Pap Sándor, Claudiopoli 1743.

³⁷ Török István : i. m. I. 47.

³⁸ Török István : i. m. I. 317.

³⁹ Des Pepliers–Jean Robert: *Nouvelle Et Parfaite Grammaire Royale Française et Allemande = Neue und vollkommene königliche frantzösische Grammatica (...).* Leipzig 1722.

Veneroni⁴⁰ (1648–1708) francia származású nyelvész háromnyelvű olasz–francia–német nyelvtanának 1724-es lipcsei kiadása, valamint Matthias Kramer⁴¹ német nyelvtanának olasz anyanyelvűek számára összeállított kiadása szintén a gyűjtemény részét képezte. Elképzelhető, hogy mindhárom grammatika ifj. Teleki József tulajdonát képezte, hiszen hallei tanulmányútja során, majd Drezdában a német és a francia nyelvet igyekezett elsajátítani. Tudjuk, hogy e célból a két Teleki fiú különórákra is járt. Hazatérése után Olaszországban katonáskodott, az olasz nyelv ismerete a prioritásai közé került.

A különböző tematikájú, levélmintákat egybegyűjtő kötetek nem tekinthetjük tankönyveknek, mégis felemlítjük őket, mivel az íráskészséget, a levélben való társalgás szabályait, a hivatalos és a magánérintkezés előírásos formáit, valamint a fogalmazás gyakorlását szorgalmazták. Christian Friedrich Hunold (1680–1721) német–francia nyelvű levélmintákat egybegyűjtő népszerű munkájának három kiadása⁴² is megvolt Teleki gyűjteményében. René Milleran⁴³ (sz. 1655) és Jean-Puget de la Serre (1600–1665)⁴⁴ francia nyelvű leveleskönete mellett a német–olasz nyelvű levélmintákat tartalmazó gyűjteményes kötet⁴⁵ főként ifj. Teleki József francia, német és olasznyelv-tudásának gyarapítását segíthették.

⁴⁰ Veneroni, Giovanni: *Italiañisch- Französisch- und Teutsche Grammatica, Oder Sprach-Meister (...)*. Frankfurt, Leipzig 1724.

⁴¹ Kramer, Matthias: *Gramatica della lingua todesca ed italiana*. 3. ed. Giovanni Parone, Trento 1722.

⁴² Hunold, Christian Friedrich: *Lettres choisies des meilleurs et plus nouveaux Auteurs François, traduites en Allemand = Auserlesene Brieffe aus denen galantesten und neuesten frantzösis Autoribus (...)*. Fickweiler, Hamburg, 1714; Cologne 1695; Halle 1722.

⁴³ Milleran, René: *Lettres familières, galantes et autres, sur toutes sortes de sujets*. Bielcke, Jenae 1723.

⁴⁴ La Serre, Jean-Puget de: *Le secrétaire du cabinet, ou la maniere d'escrire que l'on pratique à la Cour: augmenté de plusieurs Inscriptions et Soubscriptions de Lettres, pour escrire à toutes personnes de qualité*. Barthelemy Riviere, Lyon 1663.

⁴⁵ *Der Hoff-Secretarius oder, die Art und Weise einen zierlichen und höflichen Brief zu schreiben: in fünf Theil abgetheilet; in sich begreifend allerhand Compliment-Handels-Schreiben und Discurs; mit einer Italiänischen Grammatic vermehret*. In: *Il secretario di corte, ovvero la Maniera di scriver una Lettera ben regolata e cortese (...)*. Joh. Peter Zubrodt, Frankfurt 1681.

Szótárak, lexikonok

A nyelvtanulás szótárak és lexikonok nélkül elképzelhetetlen. Ambrogio Calepino (1440 k. – 1510) többnyelvű szótárának a 16. század óta tartó töretlen népszerűségét⁴⁶ igazolja, hogy Teleki könyvtára is rendelkezett ennek egyik tizenegy nyelvű változatával, az 1590-es bázeli kiadással. A Domonkos-rendi Pagninusnak (1470–1536),⁴⁷ Johannes Avenariusnak a 16. században megjelenő héber szótára,⁴⁸ Jakob Golius⁴⁹ (1596–1667) jeles holland orientalista arab–latin lexikona, illetőleg Martin Trost⁵⁰ (1588–1636) német orientalista szír nyelvű szótára is megtalálható a gyűjteményben.

Szenci Molnár Albert és Pápai Páriz Ferenc latin–magyar nyelvű szótárai a latin nyelv tanulásának nélkülözhetetlen tartozékai voltak. Levin Hulsius⁵¹ (1546–1606) francia–német szótárához német nyelvű francia grammatikát is csatol, valamint Guy Tachard⁵² (1651–1712) francia–latin nyelvű szótárai ifj. Teleki Józsefnek a francia nyelv iránti komoly érdeklődését jelzik, akárcsak olasz két nyelvű szótára 1725-ből.⁵³

A szójegyzékek szintén a nyelvtanulás kellékei közé tartóztak. A Teleki-gyűjteményben megtaláljuk Mario Nizzoli (1488–1567) olasz humanista páratlan népszerűségnek örvendő, a 18. század végéig több mint hetven kiadást megért, *Thesaurus Ciceronianus* című munkáját,⁵⁴ valamint Antonius van Schore (1525–1552)⁵⁵ frázisgyűjteményét, amely Cicero-műveiben található sajátos szókapcsolatokra hoz példamondatokat. A humanista Konrad Lykosthenes (1518–

⁴⁶ Dankanits Ádám: *XVI. századi olvasmányok*. Kriterion, Bukarest 1974, 60.

⁴⁷ Pagninus, Santes: *Epitome Thesauri Linguae Sanctae*. Lugduni Batavorum 1590.

⁴⁸ Avenarius, Johannes: *Liber radicum seu Lexicon Ebraicum, in quo omnium vocabulorum biblicorum propriae ac certae redduntur significationes, cum vera & dilucida multorum locorum scripturae sacrae explicatione*. Witembergae, 1589.

⁴⁹ Golius, Jakab: *Lexicon Arabico-Latinum* (...). Elzevir, Lugduni Batavorum 1653.

⁵⁰ Trost, Martin: *Lexicon Syriacum*. Officina Cotheniana, Lipsiae 1623.

⁵¹ Hulsius, Levin: *Dictionnaire François–Allemand et Allemand–François*. Hierome Galler, Oppenheim 1614.

⁵² Tachard, Guy: *Dictionnaire nouveau français–latin*. Andrea Pralard, Paris 1692.

⁵³ Eddig azonosítatlan tétel.

⁵⁴ Nizzoli, Mario: *Thesaurus Ciceronianus*. Tampachius, Francofurti 1613.

⁵⁵ Antonius van Schore: *Thesaurus Ciceronianus linguae Latinae: in usum et gratiam studiosae iuventutis*. Iosiae Rihelius, Argentorati 1586.

1561)⁵⁶ görög és római szerzőktől származó, a keletkezésük történetével előadott bölcs mondások⁵⁷ tára a nyelvoktatás mellett az erkölcsi tanítást célozta meg. Basilius Faber (1520–1576) népszerű latin lexikona⁵⁸ szólások, példabeszédek gyűjteménye is. Címzavait latin nyelven adja meg, ám rögtön mellette a görög megfelelője olvasható, s szinte kivétel nélkül a német nyelvű értelmezését is hozzászéli. Magyarázataihoz az antik szerzők műveiből idéz, s a lexikonban való tájékozódást a kiadvány végére elhelyezett, német nyelvű index segíti.

Klasszikus görög és latin irodalom

Az antikvitás klasszikus szerzői közül Teleki gyűjteményében az ókori görög irodalmat Hésziodosz⁵⁹ műve, valamint Aiszóposz állatmeséinek 1718-ban kiadott példánya képviseli. Az ókori klasszikus görög irodalmon belül Aristophanész⁶⁰ komédiájával, Iszokratész,⁶¹ illetőleg Arisztotelész⁶² művével, Xenophón⁶³ történeti munkájával, Kürosz perzsa király regényes életrajzával rendelkeztek, a későbbi római császárkori görög irodalmat pedig Lukianosz⁶⁴ képviselte.

Az elegáns latinságot és erkölcsi nevelést nyújtó római auktorok műveinek számaránya a gyűjteményben tekintélyesebb. A költők sorából Vergiliusnak

⁵⁶ Konrad Lykosthenes: *Apophthegmatum sive responsorum memorabilium (...)*. Ex Officina Ioannis Oporini, Basileae 1555.

⁵⁷ Mészáros István: *XVI. századi városi iskoláink és a „studia humanitatis” XVI. századi városi iskoláink és a „studia humanitatis”*. Humanizmus és reformáció, 11. Akadémiai Kiadó, Budapest 1981, 106.

⁵⁸ Faber, Basilius: *Thesaurus Eruditionis Scholasticae [...] Novam Hanc Editionem post binas suas priores Christophorus Cellarius infinitis locis correxit, et innumeris accessionibus locupletavit*. Fritsch, Lipsiae 1696.

⁵⁹ Hesiodus: *Hesiodi Ascraei Opuscula inscripta Erga kai ëmerai, sic recens nunc Latine reddita, ut uersus uersui respondeat, unã cum scholijs obscuriora aliquot loca illustrantibus, Vlpio Franekerensi Frisio autore. Addita est antiqua Nicolai Vallae translatio, ut quis conferre queat. Item accessit Angeli Politiani Rusticus, ad filium et exemplar secundi Hesiodi factus*, Basel. (több kiadása ismeretes: 1539, 1540, 1553.)

⁶⁰ Aristophanes: *Comediae undecim graecae et latinae (...)*. Ex officina Joannis Maire, Lugduni Batavorum 1627.

⁶¹ Isocrates: *Isocratis scripta, quae quidem nunc extant, omnia, Graecolatina*. Basel 1571.

⁶² Aristoteles: *Operum Aristotelis nova editio, Graecè & Latine*. Petrus de la Roviére, Aureliae Allobrogum 1606.

⁶³ Xenophon: *Historiarum De Cyri Maioris Institutione Libri octo*. Coloniae Allobrogum 1612.

⁶⁴ Lucianus Samosatensis: *Colloquia selecta*. Wetstein, Amstelodami 1708.

három, a 17. században kiadott munkáját, Horatius eddig azonosítatlan művét, Ovidius *Fastorum lib. VI. Tristium lib. V. De ponto lib. IIII.* című munkáját őrizték. Cicero szónoklatainak három, 16. századi példánya és leveleit tartalmazó eddig azonosítatlan kiadványa szintén a gyűjtemény része volt. A történelmi munkák közül a református kollégiumokban a 18. század második felétől használatos Cornelius Nepos munkája hiányzik, ellenben megvolt Julius Caesarnak, a gall háborúról és a polgárháborúról szóló feljegyzései, Tacitus Amszterdamban kiadott 17. századi műve, illetőleg Justinus Pompeius Trogus világtörténetének kivonata. Curtius Rufus⁶⁵ Nagy Sándor történetét elbeszélő művének töretlen népszerűségét igazolja, hogy a Teleki-gyűjtemény három, 16–17–18. századi kiadásával is rendelkezett. Az antik irodalom fentiekben felsorolt műfajai közül a Teleki család nagyobb érdeklődést, mint látjuk, a történelmi munkák irányában mutatott. A szerzők közül Cicero és Curtius Rufus bizonyultak a legnépszerűbbeknek, folyamatos olvasottságuk Erdélyben már a 16. század óta nyomon követhető.⁶⁶

Retorika, dialektika, logika, filozófia, fizika

Descartes az 1644-ben, Amszterdamban kiadott filozófia alapelveit összegző munkájának előszavában⁶⁷ a tudást egy fához hasonlította, amelyben a fa gyökerét a metafizika, törzsét a fizika, az ágakat pedig az erkölcsstan, orvostudomány és a mechanika, vagyis azok a tudományágak alkotják, amelyek az emberi jólétet szolgálják. A korabeli oktatási rendszerben hasonlóképpen kapcsolódtak egymáshoz az alábbi tudományágak.⁶⁸

A latin ékesszólás elsajátítását segítő retorikakönyvek közül Lucas Lossius (1508–1582) kérdés-felelet formájában Melanchthont kivonatoló népszerű retorikatankönyvét⁶⁹ azonban már Thurzó Imre Biccsén folytatott tanulmányaihoz sem tartották alkalmasnak 1615 táján, arra hivatkozva, hogy az elmélet megalapozása helyett inkább a példákkal tanítást és az olvastatás gyakorlását célozta

⁶⁵ Iustinus, Marcus Iunianus: *Ex Trogo Pompeio historia*. Antonius Gryphius, Lugduni 1585; Curtius Rufus, Quintus: *De rebus gestis Alexandri Magni*. Antoine Grypius, Lyon 1582; Apud Janssonium, Amstelodami 1621; Jo. Ludovici Gledisch, Lipsiae 1707.

⁶⁶ Dankanits Ádám: i. m. 57.

⁶⁷ Descartes, Réne: *Principia Philosophiae*. Amsterdam 1644.

⁶⁸ *Világirodalmi Lexikon*, 2. kötet, Akadémiai Kiadó, Budapest 1972, 662.

⁶⁹ Lossius, Lucas: *Erotemata dialecticae et rhetoricae Philippi Melanthonis, et praeceptionum Erasmi Roterodami*, Lipsiae 1573.

meg.⁷⁰ Keckermann Bartholomäus (1572–1609) az iskolai oktatás alapművének számító,⁷¹ rendkívül népszerű, vaskos összegző retorikakönyvének 1618-ban kiadott példányát őrizte a gyűjtemény.⁷² Az Erasmus előtti németalföldi humanisták közé tartozó Rodolphus Agricola (1443–1485) *De inventione dialectica*⁷³ címmel megjelent dialektikai kézikönyvét, főként az ókori szerzőkből merítette, jelentős hatást gyakorolva olyan protestáns szerzőkre, mint Melanchthon, illetve Ramus.⁷⁴ Robert Baron (1593–1639) skót teológus metafizika tankönyve⁷⁵ a teológushallgatók számára készült. Valentin Thilo (1607–1662) német lutheránus teológus, retorikaprofesszor *Curtius Orator*⁷⁶ című munkája, valamint Christian Weise (1642–1708) szintén a latin ékesszólás elsajátítását segítő munkája *Institutiones oratoriae*⁷⁷ azonban már a felvilágosodás szellemét tükrözte.

A logikai tankönyvek közül a számunkra legfontosabbat említjük elsőként, Apáczai Csere János 1654-ben Gyulafehérváron kiadott *Magyar logikátskáját*,⁷⁸ amely az első magyar nyelven megjelenő logika volt. A bázeli rámissza Amandus Polanus (1561–1670),⁷⁹ valamint David Pareus fiának, Johann Philipp Pareus-

⁷⁰ Kecskeméti Gábor: A németországi egyetemek retorikai kultúrája és magyarországi hatása a XVI–XVII. század fordulóján (Egy 1587. évi adat). In: Bitskey István – Oláh Szabolcs (szerk.): *Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen 2004, 197.

⁷¹ *Retorikai lexikon*. Főszerk. Adamik Tamás. Kalligram, Pozsony 2010, 602.

⁷² Keckermann, Bartholomäus: *Systema rhetoricae, in quo artis praecepta plene et methodice traduntur, et tota simul ratio studii eloquentiae (...) ostenditur (...) anno MDCVI (...) propositum in gymnasio Dantiscano*. Hanoviae 1618.

⁷³ Rodolphus Agricola: *De inventione dialectica libri tres, cum scholiis Johannis Matthaei Phrissemii: et marginalibus annotationibus nunc auctis passim ac recognitis, sublatis etiam multis erroribus, qui cum in Rodolpho ipso, tum etiam in scholiis hactenus animadversi non fuere. Cum indice in omnes libros locupletissimo*. Eucharius Agripinas. Coloniae, több kölni kiadás ismeretes: 1535, 1557.

⁷⁴ Bartók István: i. m. 78–79.

⁷⁵ Baron, Robert: *Metaphysica generalis, ad usum theologiae passim accommodata*. Lugduni Batavorum 1654.

⁷⁶ Thilo, Valentin: *Curtius Orator, sive Orationes Curtianae, brevi analysi et pleniori locorum communium evolutione illustratae*. Janssonius, Amstelodami 1655.

⁷⁷ Weise, Christian: *Institutiones oratoriae: ad praxin hodierni seculi accommodatae*. Gerdes, Lipsiae 1702.

⁷⁸ Apáczai Csere János: *Magyar logikatska*. Maior Márton, Fejervarat 1654. – RMNy 2516.

⁷⁹ Polanus, Amandus: *Syntagma logicum Aristotelico-Ramaeum ad usum in primis theologicum accommodatum, et nunc postrema authoris cura locupletatum. Cui synopsis totius logicae, vice*

nak (1576–1648)⁸⁰ logikai munkái kolligátumot alkottak. Együttesen Severin Schlüter (1571–1648)⁸¹ lutheránus teológus rávista logikájával, noha nem sorolhatók kimondottan a tankönyvek közé, Ramus Erdélyben elterjedt protestáns kultuszát erősítik meg, amely még a 18. század elején is fennállt. Andreas Böhm (1720–1790) felvilágosodás kori német filozófus logikakönyvének 1764-ben Kolozsvárott kiadott példánya⁸² nem képezhette Teleki József tulajdonát, a könyvtár legfrissebb szerzeményei közé tartozott.

A kollégium felső tagozatán vagy egyetemen használt filozófia-tankönyvek közül Jacobus Odé (1698–1751) holland filozófus, teológus Utrechben 1727-ben megjelent kétkötetes filozófiai tankönyve⁸³ a címe alapján magániskolák számára készült. Christian Wolff tanítványa, Ludwig Thümmig (1697–1728) valamint, Johann Heinrich Samuel Formey (1711–1797)⁸⁴ wolffiánus nézeteken alapuló filozófia-tankönyvével⁸⁵ együtt korszerű tananyag került a gyűjteménybe. Mindezek mellett megtaláljuk a kartéziánus eszméket valló Johann Clauberg (1622–1665) 1691-ben megjelenő filozófiai munkáját is,⁸⁶ és számos más, jelentős filozófus (Francis Bacon, Sébastien Basson, Thomas Hobbes, stb.) műveit.

A fizikát a filozófiához hasonlóan csak felsőbb tagozaton vagy akadémián oktatták. A nagyenyedi kollégiumban 1725–1745 között kiemelt jelentősége van Vásárhelyi Tőke István (1700?–1768) fizikaoktató tevékenységének. Nagyszombenben 1736-ban jelentette meg kísérletfizika-tankönyvét az *Institutiones philosophiae naturalis dogmatico-experimentalis [...]*, amely hiányzik Teleki könyvtárából. Helyette Szathmári Paksi Mihály⁸⁷ 1719-ben Kolozsváron megje-

tabularum praemissa est (...) Adjectus etiam index geminus (...). Typis C. Waldkirchii, Basileae 1611.

⁸⁰ Pareus, Johann Philipp: *Artis Logicae Libri Duo : Ex Optimis Quibusque Logicis perfectata et accurata Methodo naturali pro captu Tyronum conformati, variis exemplis ex ipso Usu petitis, nec non Commentariis perspicuis, sicubi opus, illustrati*. Wilhelm Antonius, Hanoviae 1607.

⁸¹ Schlüter, Severin: *Anatomia Logicae Rameae (...)*. Palthenius, Francofurti 1623.

⁸² Andreas Böhm: *Logica, in usum auditorii sui ordine scientifico conscripta*. Editio tertia. Stephanum Páldi, Claudiopoli 1764.

⁸³ Odé, Jacobus: *Principia philosophiae naturalis in usum scholarum privatum conscripta, et captui studiosae juventutis accommodata*. Tom. 1–2. Apud Johannem Visch, Traiecti ad Rhenum 1727.

⁸⁴ Formey, Jean Henri Samuel: *Elementa Philosophiae Seu Medulla Wolfiana*. Berolini 1746.

⁸⁵ Thümmig, Ludwig Philipp: *Institutiones philosophiae Wolfianae: in usus academicos dornatae*. Rengeriana, Francofurti 1740.

⁸⁶ Clauberg, Johann: *Opera omnia philosophica*. Bleau, Amstelodami 1691.

⁸⁷ Szathmári Paksi Mihály: *Physica contracta juxta principia neotericorum, in usus collegii Marosvásárhelyiensis concinnata*. Telegdi, Claudiopoli 1719.

lent tankönyvéről a *Physica contracta juxta principia neotericorum*ról adhatunk számot. Johannes Sperling (1603–1658) *Antrophologia Physica*⁸⁸ című műve az eperjesi akadémia 17. század közepi tankönyvei között szerepelt,⁸⁹ Martin Gotthelf Löscher (1680?–1735) *Physica Experimentalis compensiosa*⁹⁰ című tankönyve az akadémiai szintű oktatást szolgálta.

Matematika, csillagászat, földrajz

A 16. század erdélyi olvasmányanyagának elemzéséből Dankanits Ádám arra a következtetésre jutott, hogy matematika iránti érdeklődés az erdélyi értelmiség körében nem volt túl élénk.⁹¹ Teleki József könyvtárában két 17. századi matematika könyvet találunk: Frans van Schooten (1615–1660)⁹² leideni matematikus, illetőleg Johann König (1639–1693)⁹³ matematikát és csillagászatot magában foglaló munkáját. Johann Christoph Sturm (1635–1703)⁹⁴ német matematikus életének utolsó művei közzé tartózik a két kötetben megjelenő matematika-tankönyve a 18. századból. Magyar szerzők közül Szilágyi Sámuel 1744-ben megjelenő tankönyvét⁹⁵ Teleki gyűjteményéhez csatolták, a kiadási évere való tekintettel nem képezhette a tulajdonát.

A csillagászzal foglalkozó művek valamivel szélesebb körűnek bizonyulnak. Christoph Clavius (1538–1612) német jezsuita matematikus és csillagász, a Gergely-naptár elkészítőjének munkája⁹⁶ mellett Kepler⁹⁷ csillagászatának opti-

⁸⁸ Sperling, Johannes: *Antrophologia Physica*. Bergerus, Wittenbergae 1647.

⁸⁹ Mészáros István: *i. m.* 367.

⁹⁰ Löscher, Martin Gotthelf: *Physica experimentalis compensiosa, in usum juventutis academiae adornata et novissimis rationibus et experimentalis illustrata*. Apud G. Zimmermannum, Wittembergae 1715.

⁹¹ Dankanits Ádám: *i. m.* 74.

⁹² Schooten, Frans van: *Exercitationum mathematicarum*. Lugduni Batavorum 1657.

⁹³ Johann, König (1639–1693): *Vestigia Mathematica sive Tyrocinium Cosmographico-Geometrico-Geographico-Astronomico-Cometographicum*. Speckhner, Freiburgi Brisgoiae 1680.

⁹⁴ Sturm, Johann Christoph: *Mathesis juvenilis*. Tomus 1–2. Editio 2a. Apud B. Johann Hoffmanni viduam et Engelbert Sterckium, Norimbergae 1711–1716.

⁹⁵ [Szilágyi Sámuel]: *Cebetis Thébani tabula, Isocratis paraenesis et Pythagorae aurea carmina in usum studiosae iuventutis graece et latine*. Debrecen 1744.

⁹⁶ Clavius, Christoph: *In sphaeram Joannis de Sacro Bosco commentarius*. Gabiani, Lugduni 1594.

⁹⁷ Kepler, Johannes: *Ad Vitellionem Paralipomena, Quibus Astronomiae Pars Optica Traditur: Potissimum De Artificiosa Observatione et Aestimatione Diametrorum deliquiorum[ue]; Solis & Lunae. Cvm Exemplis Insignivm Eclipsivm...* Marnius, Francofurti 1604.

kai részét tartalmazó munkája, Keckermann⁹⁸ csillagászati kompendiuma, Jacob Bartsch⁹⁹ német asztronómus újabb felfedezéseit összefoglaló munkája, Galileo Galilei 1641-ben kiadott *Systema cosmicum*¹⁰⁰ igazolja a Teleki család csillagászat iránti érdeklődését.

Mercator¹⁰¹ flamand térképész Franciaország térképének 1585-ben elkészített változata is bekerült Teleki gyűjteményébe, noha egyik családtag sem fordult meg az országban, pusztán tájékozódásukat szolgálhatta. Philipp Clüver (1580–1622) német földrajztudóst a történeti földrajz megalapítójának tekintik, egyetemes földrajza 1624-es első megjelenése óta több alkalommal is megjelent. Teleki gyűjteményében Clüver munkájának két Elzevir kiadását találjuk 1641-ből, illetőleg 1661-ből.¹⁰² Johann Matthaeus Meyfahrt (1590–1624) német lutheránus teológus, pedagógus 1629-ben megjelenő földrajzkompendiuma¹⁰³ tankönyvként szolgált az általa igazgatott coburgi gimnázium diákjai számára. Bernhard Varenius (1622–1650)¹⁰⁴ jeles 17. századi német földrajztudós alapvető műve a *Geographia generalis*, Peter Schenk (1660–1711)¹⁰⁵ holland kartográfus 1702-ben kiadott földrajzkönyve azok közé a kiadványok közé tartozik, amelyek már Teleki József életében kerültek kiadásra, tehát kortárs kiadványok.

A földrajzkönyveknél említjük, bár nem sorolhatók a tankönyvek csoportjába, az utazási (apodémikus) kézikönyveket. Nem tudjuk kellőképpen alátámasztani azt, hogy ifjú Teleki József hallei utazása előtt olvasgatta-e Frölich Dávid (1595–1648) késmárki német matematikus és prognosztikon író *Bibliotheca, seu*

⁹⁸ Keckermann, Bartholomaeus: *Systema Astronomiae Compendiosvm (...)*. Antonius, Hanoviae 1617.

⁹⁹ Bartsch, Jacob: *Planisphaerium stellatum seu vice-globus coelestis in piano delineatus*. Sumptibus Pauli Fürsten, Norimbergae 1661.

¹⁰⁰ Galileo Galilei: *Systema cosmicum: in quo dialogis IV. de duobus maximis mundi systematibus, Ptolemaico & Copernicano, rationibus utrinque propositis indefinite` disseritur*. Sumptibus Joan. Antonii Huguetan, Lugduni 1641.

¹⁰¹ Mercator, Gerhard: *Galliae tabule geographicae*. Duisburgi [1585].

¹⁰² Clüver, Philipp: *Introductio in Universam Geographiam (...)*. Ex officina Elzeviriana, Amstelodami 1661.

¹⁰³ Meyfart, Johann Matthäus: *Compendium Geographiae Systematicum; Iussu Superiorum pro Casimiriano apud Coburgenses Gymnasio, ut Lectioni Historiarum, demonstrationique in Globo et plano inserviret, antehac collectum, brevique Philologia illustratum; una cum Indice*. Coburgi 1629.

¹⁰⁴ Varenius, Bernardus: *Geographia generalis in qua affectiones generales telluris explicantur*. Dickinson, Cantabrigae 1681.

¹⁰⁵ Schenk, Peter: *Hecatompolis sive totius orbis terrarum oppida nobiliora centum (...)*. Amstelodami 1702.

cynosura peregrinantium című utazásmódszertanát,¹⁰⁶ ám tény, hogy rendelkezésére állt. François Paulin Dalairac (1626–1689)¹⁰⁷ utazási könyve lengyelországi, németországi, illetőleg magyarországi útleírásokat tartalmazott, hasonlóképpen Peter Ambrosius Lehmann (1663–1729) európai útikönyve,¹⁰⁸ amely térképeket is magában foglalt.

Vallási tanítások

A hit alapvető forrásának, a Bibliának a szövege, az iskola minden szakaszában jelen volt, megkezdve az elemi oktatástól a felsőoktatásig.¹⁰⁹ Külföldi egyetemekről is hasonló adataink vannak: a 18. század első felében az erdélyi diákok körében nagy népszerűségnek örvendő hallei egyetemen a teológiát hallgató diákok, kézikönyvként használták a Bibliát: már az első év folyamán a görögöt kétszer, a héber nyelvűt egyszer végigolvasták.¹¹⁰ A Szentírás különböző részeihez írt kommentárokat, konkordanciákat szintén a felsőoktatásban forgathatták nagy haszonnal.

Teleki József erdélyi viszonylatban jelentősnek mondható, 16–17. században kiadott, magyar, latin, héber, görög, német és francia nyelvű biblia-gyűjteményt mondhatott magáénak. Károlyi Gáspár Vizsolyi Bibliáján kívül, az Andreas Osiander (1492–1552) és a Pagnius–Vatablus-féle latin,¹¹¹ az amszterdami rab-

¹⁰⁶ Frölich, David: *Bibliotheca, seu cynosura peregrinantium* (...). Ulmae 1643–1644.

¹⁰⁷ Dalairac, François Paulin: *Memoires du chevalier de Beaujeu : Contenant ses divers voyages, tant en Pologne, en Allemagne, qu'en Hongrie, avec des Relations particulieres des Affaires de ces Pays-la, depuis l'année 1679*. Amsterdam 1700.

¹⁰⁸ Lehmann, Peter Ambrosius: *Die vornehmsten Europaeischen Reisen, wie solche durch Teutsch-Land, Franckreich, Italien, Holl- und Engeland, Daennemarck und Schweden, vermittelt der darzu gefertigten Reise-Charten, nach den bequemsten Post-Wegen anzustellen, und was auf solchen Curieuses zu bemerken; wobey die Neben-Wege, Unkosten, Müntzen und Logis zugleich mit angewiesen werden. Welchen auch beygefüget, LVII. Accurate Post- und Boten-Charten, von den vornehmsten Städten in Europa*. Schiller, Hamburg 1713.

¹⁰⁹ Gáborjáni Szabó Borond: *Biblia és olvasás*. In: *Biblia Sacra Hungarica: A könyv, „mely örök életet ad”*. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest 2008, 61.

¹¹⁰ Csepregi Zoltán: *Magyar pietizmus 1700–1750: tanulmány a dunántúli pietizmus történetéhez*, Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 36. Teológiai Irodalmi Egyesület, Budapest 2000, 52.

¹¹¹ *Biblia Sacra*. Tampachius, Francofurti 1618; *Biblia Veteris ac Novi Testamenti: summa fide ac studio singulari, cum aliorum doctissimorum interpretum, tum vero in primis S. Pagnini ac Fr. Vatabli opera ita ex Hebraeis Graecisque, fontibus expressa, & latinitate donata, veterum insuper codicum aliquot collatione emendata, ut nihil relictum sit quod a pio et Sacrae lectionis studioso desiderari posse videatur*. Thomam Guarinum, Basileae 1564.

bi-kollégium nevezetes tagjának Manassé ben Izráel (1604–1657) felügyelete alatt kiadott héber bibliával,¹¹² a Luther fordította német,¹¹³ valamint a Clemens Marot, Théodore de Bèze és Kálvin nevével fémjelzet francia nyelvű¹¹⁴ bibliákról adhatunk számot. Az Újszövetség kiadásai közül az Erasmus¹¹⁵ és Theodor Bèze¹¹⁶ által jegyzetelt példánnyal, egy Genfben nyomtatott eddig azonosítatlan Újszövetséggel rendelkezett a gyűjtemény, valamint egy Amszterdamban kiadott görög nyelvű Ószövetséggel.¹¹⁷

A szentírás üzenetének kifejtését tartalmazó bibliakommentárok nem hiányozhattak Teleki könyvtárából. Az olasz Pietro Martyr Vermigli (1500–1562) műveinek jelentős részét bibliakommentárok teszik ki, közülük a Római levélhez írt magyarázatok Bázelen kiadott példányáról adhatunk számot. Diego de Estella (1524–1578) spanyol szerzetes Lukács evangéliumának kommentárja, a holland Jacob Laurentius (1588–1644) Jakab apostol levelének magyarázata,¹¹⁸ az angol Matthew Poole (1624–1679) öt kötetet felölelő bibliakommentárja a legfrissebb kiadású munka. A Szentírás tanulmányozását segítő konkordancia-könyvek sorát a heidelbergi Zacharias Ursinus műve nyitja,¹¹⁹ de használhatták a Hanoverben 1618-ban¹²⁰ kiadott bibliai indexet is.

¹¹² Manassé ben Israel: *Biblia hebraica*. [Amstelodami 1639].

¹¹³ Luther Martin: *Biblia: das ist die gantze Heilige Schrift*. Wittemberg 1610.

¹¹⁴ *La Bible qui est tout la sainte ecriture de Vieil et du Nouveau Testament*. Genévé 1637.

¹¹⁵ Desiderius Erasmus: *Novum Testamentum ab eodem tertio recognitum: annotationes item ab ipse recognitae, et auctario neutiq[ue] poenitendi locupletatae*. [Johan Froben], Basileae 1522.

¹¹⁶ Bèze, Théodor de: *Jesu Christi Domini Nostri Novum Testamentum, Sive Novum Fdus, Cujus Græco contextui respondent interpretationes duæ: una, vetus; altera, Theodori Bezæ: Ejusdem Theod. Bezæ Annotationes, in quibus ratione Interpretationis vocum redditâ, additur Synopsis doctrinæ in Evangelica historia, & Epistolis Apostolicis comprehensæ, & ipse quoque contextus quasi brevi Commentario explicatur; Accessit etiam Joachimi Camerarii in Novum Foedus Commentarius*. R. Daniel, Canterbury 1642.

¹¹⁷ *Vetus testamentum graecum ex versione Septuaginta interpretum. Juxta exemplar Vaticanum Romae editum*. Ex officinal Viduae Johannis á Someren, Henrici et Viduae Theodori Boom, Amstelodami 1683.

¹¹⁸ Laurentius, Jacob: *S. Apost. Jacobi epist. cathol., perpetuo commentario*. Amstelodami 1635.

¹¹⁹ Ursinus, Zacharias: *De Libro Concordiae quem vocant, A quibusdam Theologis, nomine quorundam Ordinum Augustanae Confessionis, edito, Admonitio Christiana*. Guilielmus Antonius, Hanoviae 1598.

¹²⁰ *Concordantiae Bibliorum, id est, Dictiones omnes quæ Vulgata editione latina librorum Veteris et Noui Testamenti leguntur, ordine digestæ, et ita distinctæ, vt maximæ et absolutissimæ (quas offert hæc editio) concordantiæ dicti possint*. Wechelus, Hanoviae 1618.

A hitvitázó, polémikus teológiai irodalom területén a négy erdélyi bevett valóság között zajló, különböző műfajú vitairatok egyes példányai jelen voltak a gyűjteményben. Ezek nyilván nem tankönyvként íródtak, ám a kollégium könyvtárának polcain is szép számban előfordultak, s a teológiát hallgató diákok nagy haszonnal forgathatták. Közülük néhányat említünk: a lutheránus Balduin Friedrich (1575–1627)¹²¹ Pázmány Kalauzával vitatkozó munkájával, a francia hugenották jelentős vitatkozója Daniel Chamier (1564–1621)¹²² és Philippe de Mornay (1549–1623) munkáival, de Josias Simmlernek (1530–1576) az anti-trinitárius nézeteket cáfoló, megjelenésekor nagy port kavaró s később megbukott,¹²³ 1568-ban megjelenő vitairatához is hozzáférhettek a Teleki-udvarban.

A teológiai tagozaton már a kollégium gyulafehérvári időszakában a latin, görög, héber nyelvek mellett az exegézist, polémikát és dogmatikát tanultak. A debreceni kollégium rektorának, a puritánus Martonfalvi Tóth Györgynek (1635–1681) Amesiuszt magyarázó Medullája,¹²⁴ a két neves puritánus teológus, William Amesiusnak a zsolttármagyarázata¹²⁵ mellett legjelentősebb munkái, valamint William Perkins (1558–1602) magyar nyelvre fordított elmélkedésgyűjteménye,¹²⁶ Wolebius *Compendiuma*,¹²⁷ a holland Campegius Vitringa

¹²¹ Baldiun, Friedrich: *Phosphorus Veri Catholicismi*(...). Heyden, Wittembergae 1626.

¹²² Charmier, Daniel: *Panstratiae catholicae sive controversarium religione adversus pontificos corpus*. Genevae 1626.

¹²³Dán Róbert: Erdélyi könyvek és a pfalzi antitrinitáriusok. In: *Magyar Könyvszemle* XCIII (1977/3), 226.

¹²⁴ Martonfalvi Tóth György: *Exegesis Libri, Secundi Medullae Amesianae, In qua quantum ad observantiam, seu obedientiam erga Deum attinet, quicquid in Sacro sancta Theologia reperitur secreti & ardui, quicquid in Schola continetur orthodoxi & obscuri, quicquid ab hodiernis haeticis vocatur in controversiam, id fere totum, per quaestiones, objectiones, responsiones ita explicatur, ut sacro Sanctae Theologiae cultoribus, praecipue disputaturis et concionaturis, commodissime inservire queat*. Debrecen 1675.

¹²⁵ Ames, William: *Lectiones in CI. Psalmos Davidis, in quibus (...) sensus dilucide (...) enodatur*. Janssonium, Amstelodami 1658.

¹²⁶ Perkins, William: *Ama Szent Iras feitegetesben hatalmas és igen tudos doctornak, G. Perkinsusnak A lelki-ismeretnek akadekirol írott drága szép tanításának első könyvében az akarmi okbol meg-félemler és rettegő lelki esmeretnek meg-vigasztalására és gyógyítására[!] le-tött istenes orvoslasi*. Jansonius Janos által Tsepregi Turkovitz Mihaly költségével, Amsterodamban 1648. – RMNy 2201

¹²⁷ Wolebius, Johannes: *Christianae theologiae compendium accurata methodo adornatu*. Guilielmus Blaeu, Amsterdami 1633.

(1659–1722)¹²⁸ beszédgyűjteménye, a svájci Turretini¹²⁹ dogmatikája a gyűjtemény teológiai szakirodalmát gazdagították. Az imádság és a prédikáció elméleti tudnivalóit Martonfalvi tanítványa, későbbi debreceni tanár, Szilágyi Tönkö Márton (1642–1700) *Biga pastoralis*¹³⁰ című művében foglalta össze.

Egyháztörténeti munkák közül Lampe református egyháztörténeti munkája,¹³¹ Haner Georg (1672–1759)¹³² evangélikus egyháztörténete, Laetius egyetemes egyháztörténete,¹³³ valamint a szociánus Lubieniecki Stanislaw (1623–1675) lengyel protestáns egyháztörténete,¹³⁴ s az ugyancsak lengyel Andrzej Węgierski¹³⁵ szláv egyháztörténetét olvashatták. Ugyancsak itt teszünk említést az erdélyi szász Martin Schmeizel (1679–1747)¹³⁶ felsőfokú képzésben részt vevő diákok számára ajánlott egyháztörténetéről.

A tankönyvként szolgáló, legfontosabb hittani ismereteket nyújtó katekizmusok feltűnő módon hiányoznak a gyűjteményből, csupán az evangélikus Conradus Dietericus nagy terjedelmű *Institutiones catechetica*¹³⁷ című, felsőbb iskolák számára megírt igényes tankönyvével számolhatunk. Nem a tankönyvek

¹²⁸ Vitringa, Campegius: *Oratio inauguralis, de spiritu et litera religionis*. Excudit Franciscus Halma, Franequerae 1717; Vitringa, Campegius: *Typus Theologiae Practicae: sive de vita spirituali, ejusque affectionibus, commentatio*. Apud Wibium Bleck, Franequerae 1716.

¹²⁹ Turretini, Jean Alphonse: *Dilucidationes philosophico-theologico-dogmatico-morales*. Basileae 1748.

¹³⁰ Szilágyi Tönkö Márton: *Biga pastoralis, seu Ars orandi et concionandi*. Debrecini 1684.

¹³¹ Lampe, Friederich Adolph: *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania*. Jacobum van Poolsum, Trajecti ad Rhenum 1728.

¹³² Haner, Georg: *Historia ecclesiarum Transylvanicarum, inde a primus populorum originibus ad haec usque tempora, ex variis iisque antiqvissimis & probatissimis auctoribus, abditissimis archyvis & fide dignissimis manuscriptis IV. libris*. Apud Johann Christoph Salginer, Francofurti–Lipsiae 1694.

¹³³ Laet, Johannes de: *Compendium Historiae universalis Civilis et Ecclesiasticae: tam Romanae quam Protestantium selectissimis rebus refertissimum ab Augusto ad annum usque Christi Iesu 1640*. Editio Secunda Priori multo Emendatior. Apud Johannem a Ravestein, Amstelodami 1653.

¹³⁴ Lubieniecki, Stanislaw: *Historia reformationis Polonicae; in qua tum Reformatorum tum Antitrinitariorum origo et progressus in Polonia et finitimis provinciis narrantur*. Aconius, Freistadii 1685.

¹³⁵ Węgierski, Andrzej: *Systema historico-chronologicum Ecclesiarum Slavonicarum per provincias varias, praecipuè Poloniae, Bohemiae, Lituaniae, Russiae, Prussiae, Moraviae, etc. Distinctarum*. Joh. à Waesberge, Trajecti ad Rhenum 1652.

¹³⁶ Schmeizel, Martin: *Praecognita Historiae Ecclesiasticae in quibus natvra et indoles historiae eccl. explicantvr, adivmenta edisservntvr, totivsque hist. eccl. systema, tabellis synopticis advmbratvr. In vsvm stvdiosae ivventvtis, methodice adornata*. Apud Johann. Bernhard. Hartung. Jenae 1721.

¹³⁷ Dieterich, Conrad: *Institutiones catecheticae*. Casparus Chemlinus, Giessae 1613.

csoportjába sorolandók, mégis megemlítjük a Helvét Hitvallás eddig azonosítatlan példányát és a *Belgica confessio*¹³⁸ latin–görög nyelvű kiadását.

A teológiát hallgató diákoknak ajánlotta Wolfgang Franz (1564–1628) lutheránus teológus állattankönyvét,¹³⁹ amelyet Miskolci Csulyak István (1575–1645) később lefordított magyar nyelvre.¹⁴⁰ Teleki gyűjteménye ennek hatodik kiadását őrizte. A bibliai földrajztudományban Friedrich Spanheim (1632–1701) 1679-ben kiadott tankönyve, az *Introductio ad geographiam sacram* [...],¹⁴¹ valamint Christiaan van Adrichem (1533–1585) Kölnben megjelenő munkája nyújtott segítséget.¹⁴²

A protestantizmus elterjedése óta a zsoltárok éneklésének mindig nagy jelentőséget tulajdonítottak, az iskolákban a kántor irányításával napi szinten folyt az énekkutatás. A nyomtatásban megjelenő énekeskönyvek többnyire a lelkészek, kántorok és a papi képzésben részesülő világi értelmiség számára készültek.¹⁴³ Teleki gyűjteményében sajnos egyetlen zsoltároskönyvet sem találunk.

Történelmi munkák

Teleki József könyvtára rendkívül gazdag történelmi anyaggal rendelkezett. Európa, Ázsia, de Magyarország és Erdély történetét feldolgozó, latin, német, olasz és francia nyelven kiadott munkákat szép számmal találunk. Ízelítőképpen sorolunk fel közülük néhányat: az ókortörténeti munkák közül a görög történetíró Thuküdidész,¹⁴⁴ a középkori történetírók közül Matthaues Westmonasteriensis

¹³⁸ *Ekklesiön tēs Belgkēs Exomologēsis, kai katēchēsis = Ecclesiarum Belgicarum confessio; et Catechesis, quae in Ecclesiis Belgicarum provinciarum traditur.* Joannem Janssonium, Amstelodami 1638.

¹³⁹ Franz, Wolfgang: *Historia Animalium: In qua plerorumque Animalium praecipuae proprietates in gratiam Studiosorum Theologiae, & Ministrorum Verbi ad usum eikonologikon breviter accommodantur.* Editio sexta. Mevius, Wittebergae 1659.

¹⁴⁰ Franz, Wolfgang: *Egy jeles Vad-Kert, Avagy az oktalan állatoknak (...).* Ford. Miskolczi Csulyak Gáspár, Loetsén 1702.

¹⁴¹ Spanheim, Friedrich: *Introductio ad geographiam sacram patriarchalem, Israelitica[m], et Christiana[m] : hancque cum per Romanum omne Imp. antè & post Constantinum M. Tum per provincias barbaricas. In usus studiosae juventutis.* Apud Danielelem à Gaesbeeck, Lugduni Batavorum 1679.

¹⁴² Adrichem, Christiaan van: *Theatrum terrae sanctae et biblicarum historiarum: cum tabulis geographicis aere expressis.* Coloniae Agrippinae 1600[?].

¹⁴³ H. Hubert Gabriella: *A régi magyar gyülekezeti ének.* *Historia litteraria*, 17. Universitas, Budapest 2004, 79.

¹⁴⁴ Thucydides: *Historia de bello Peloponnesiaco.* Witebergae, Crato 1569.

Flores Historiarumának 1601-ben, Frankfurtban kiadott munkáját őrizte a könyvtár. Johannes Carion Melanchthon fordította világtörténete, 1560-ban Wittenbergben jelent meg, Philipp Clüver és Johannes Sleidanus (1506–1556) világtörténetével együtt a kollégiumok diáksága körében népszerűnek bizonyult. Magyar szerzők közül Antonio Bonfini (1427–1502) *Rerum Ungaricum Decades Quatuor*¹⁴⁵ 1568-as és 1606-os kiadását, Bél Mátyás (1684–1749) forráskiadványának, az *Adparatus ad historiam Hungariae* című munkájának a pozsonyi 1735-ös kiadása, illetőleg Pelcz János¹⁴⁶ Sopronban megjelenő munkáját tanulmányozhatták, Timon Sámuel (1675–1736), de kéziratban Bethlen Farkas (1639–1679) Erdély történetét is olvashatták. Az Erdély történetét feldolgozó munkák egész sorával rendelkezett a könyvtár: Ciro Spontone által megírt és Ferdinando Donno (1591–1649) megszerkesztett *Historia della Transilvania*¹⁴⁷ című olasz nyelvű munkája,¹⁴⁸ Ascanio Centurio francia nyelvű, Georg Kreckwitz és Johannes Tröster 17. századbeli erdélyi szász történetírók Wilhelm Dilich (1571–1650) *Ungarische Chronica* című munkájának 1606-os kiadását, főként a Budáról és Pestről készült rézmetszetei miatt tartják pótolhatatlannak, és a sort tovább folytathatnánk.

Jogtudomány

Teleki gyűjteményében a jogtudomány is szép számú kiadvánnyal volt képviselve. Teleki József közéleti szerepvállalásaihoz hozzátartozott a jogi tájékozottság. Az enyedi kollégiumban a 18. század elején nem folyt jogi oktatás. Erdélyben, a kolozsvári kollégiumban Huszti András csupán 1734-ben kezdte el jogi előadásait, Magyarországon az egyetlen működő jogi fakultás Nagyszombaton működött, a Pázmány Péter által 1635-ben alapított egyetemen.

¹⁴⁵ Bonfini, Antonio: *Rerum Ungaricum Decades Quatuor*, Oporinus, Basileae 1568; Hanoviae 1606.

¹⁴⁶ Pelcz János: *Hungaria sub vaivodis et ducibus, sive historica de rebus veterum hungarorum inde ab origine gentis usque ad Geysae tempora domi militaeque gestis commentatio. Cum censura ampl. senatus Sempronensis.* typis Joan. Joseph Siess, Sempronii 1755.

¹⁴⁷ Donno, Ferdinando: *Historia della Transilvania raccolta dal cavalier Ciro Spontone*, Venetiae 1638.

¹⁴⁸ Lásd erre vonatkozóan Kruppa Tamás: Történetíró Róma(?) városában: Egy tervezett(?) Erdély-történet nyomában. In: Nyerges Judit, Verók Attila, Zvara Edina (szerk.): *MONOKgraphia: tanulmányok Monok István 60. születésnapjára.* Kossuth Kiadó, Budapest 2016, 447–453.

Teleki könyvtárának jegyzékében olyan alapvető munkákat is fellelünk, amelyeket akkoriban tankönyvként használtak. Werbőczy István (1458–1541) *Tripartitum*ának 1581-es és 1628-as bécsi kiadása a jogi tanulmányok alapvető forrása volt. A jogtudós Kitionich János (1560–1619) *Directio methodica processus judiciarii juris consuetudinarii* címmel, Nagyszombaton 1702-ben kiadott munkája számtalan kiadásban látott napvilágot. Huszti András *Jurisprudentiájának* 1742-es szebeni kiadását már tankönyvnek szánták, mint ismeretes, az erdélyi szokásjogot mutatta be. Szegedi János (1699–1760) jezsuita tanár 1736-tól két éven keresztül egyházjogot oktatott a pozsonyi egyetemen, számos jogi tankönyvet, kézikönyvet jelentetett meg. Főműve a *Tripartitum Juris Ungarici Tyrocinium*, ennek 1734-ben Nagyszombaton megjelenő példányával rendelkezett a gyűjtemény. A külföldi szerzők szinte kivétel nélkül német nemzetiségűek. Michael Heinrich Gribner (1682–1734) 1717-ben, Wittenbergben megjelenő természetjogi könyve,¹⁴⁹ Benedict Carpzov (1595–1666) jogtudós szász jogtudományt tárgyaló három műve, a Jusztinianusz-féle római jogszabályok gyűjteményének 1606-os genfi kiadása mellett jó néhány szász jogtudományi munka a Telekieknek a jogtudomány területén való komoly érdeklődését mutatja meg.

Pedagógia tudomány, iskolai színdarabok

A 17. században önálló tudományággá alakuló pedagógia tudományi munkák közül a pietista August Hermann Francke (1663–1727)¹⁵⁰ pedagógiai értekezéseit és árvaháza alapításának körülményeit leíró munkáját találjuk Teleki gyűjteményében *Segensvolle Fusstapfen [...]* címmel.

Iskolai előadások kategóriájába tartozik az az iskolai színdarab,¹⁵¹ amellyel Rákóczi Zsigmond és a gyulafehérvári iskola többi diákja búcsúzott az 1637

¹⁴⁹ Gribner, Michael Henricus: *Principia jurisprudentia naturalis*. Gerdes, Vitembergae 1712[!7].

¹⁵⁰ Francke, August Hermann: *Segensvolle Fusstapfen des noch lebenden und waltenden liebreichen und getreuen Gottes, zur Beschäung des Unglaubens und Stärkung des Glaubens, entdeckt durch eine wahrhafte und umständliche Nachricht von dem Wäsen-Hause und übrigen Anstalten zu Glaucha vor Halle, welche im Jahr 1701 zum Druck befördert*. Verlegung des Wäysen-Hauses, Halle 1709.

¹⁵¹ Alstedius, Johannes Henricus: *Schola triumphata per... d. Georgivm Rakoci, filium (...). Transylvaniae principis primogenitum, a. d. 15. Octobris anno MDC XXXVII accinentibus fratre ipsius (...) Sigismundo Rakoci et reliquis scholae aulicae discipulis in frequenti corona (...). Transylvaniae principum, procerum et omnis ordinis spectatorum atque auditorum*. Albae Juliae 1638. – RMNY 1722.

októberében tanulmányait záró ifjabb Rákóczi Györgytől. Az Alstedius által írt színdarabot egybekötötték egy másik füzet szerző nyomtatvánnyal, amely I. Rákóczi György fiának szánt intelmeit tartalmazza. Az RMNY 3. megállapítása szerint a fennmaradt példányok többnyire egybekötve, mindkét kiadványt tartalmazzák. A Teleki gyűjteményét regisztráló könyvjegyzék, csak a *Schola triumphatát* jegyzi.

Disszertációk

Az iskolai alkalmi kiadványok közé az egyetemi disszertációkat, disputákat soroltuk. Ezek jelentős példányszáma azzal is magyarázható, hogy Teleki József számos peregrinus külföldi tanulmányútját támogatta. Hazatérésüket követően, hála-ként, megajándékozták patrónusukat saját és mások disszertációjával. Számbavételüket a későbbiekben szándékozunk elvégezni, most csupán annyit jegyzünk meg, hogy a Teleki-gyűjtemény disszertációit mint ahogyan az várható is volt, az enyedi diákok által látogatott német és holland egyetemeken kerültek megvitatásra.

Összegzésképpen

A nagyenyedi kollégium könyvtárába került Teleki Téka iskolai kiadványainak számbavétele után elmondhatjuk, hogy azok túlnyomórészt külföldi – főként német és holland – nyomdák termékei, csak nagyon kis hányaduk erdélyi kiadású. Ami a nyelvi megoszlást illeti, a kiadványok java része latin nyelvű, ám görög, héber, francia és német, olasz nyelvűeket is találunk a gyűjteményben, a magyar nyelvű tankönyvek teljes hiányát állapíthatjuk meg.

A tankönyvek túlnyomó része, annak ellenére, hogy a 18. század derekán vagyunk, még mindig humanista jellegű. A 17. század közepétől a puritanizmus a protestáns oktatásra is rányomta bélyegét, a ramizmus, amesianizmus, karteziánizmus mint tudományos és filozófiai irányzatok a tankönyvek használatban is megmutatkoztak. Végül a 18. század legelején a pietizmus szelleme a könyveken keresztül eljutott a sorostélyi főúri udvarba. Itt jegyezzük meg, hogy Teleki József feleségének, Bethlen Katának könyvtárába a magyar nyelvre lefordított pietista kiadványok nagy része megvolt. Ezeknek a könyveknek egy része valószínű a hallei egyetemen tanuló ifj. Teleki József szerzeményei voltak, más részüket a Teleki által patronált diákok hozhatták be Erdélybe (pl. Borosnyai Nagy Márton, Ajtai Abód Mihály és mások). Végül az iskolai kiadványok tartalmi sokszínűségét szeretnénk kiemelni, amely kevés kivétellel lefedte a protestáns kollégi-

umokban oktatott korabeli tantárgyakat. Függetlenül maradt a tankönyvek használatára vonatkozó összegzés. Nem tudhatjuk, hogy a fentiekben felsorolt gyűjteményből ténylegesen mit, és hogyan használták. A válasz részben azért marad el, mert valójában ezeknek a nyomtatványoknak a legnagyobb hányada napjainkban már nem vehető kézbe. Ennek ellenére mégis jóleső érzés arra gondolni, hogy a 18. századi Erdélyben ilyen széles spektrumú magánkönyvtárak léteztek.